

УДК 94(477.64):341.485"19"

„ГОЛОДНІ БУНТИ” 1932 р. В УСРР: ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ МАТЕРІАЛІВ „ОРИХІВСЬКОЇ СПРАВИ” ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Скоряк А. Г. (Київ)

Автор намагається проаналізувати причини, сутність, хід, особливості так званих „голодних бунтів”, давши їм політико-правову оцінку. Вона доводить, що народні виступи під час голодомору 1932-1933 років дійсно мали місце в українській історії, виникали стихійно і по всій території Запорізької області.

Ключові слова: „голодні бунти”, голодомор, радянська влада, СРСР, УСРР, Запоріжжя.

Постановка проблеми. Не дивлячись на те, що до початку ХХІ століття відбулося розсекречення цілого ряду документів радянських спецслужб, інших матеріалів з архівів України і Російської Федерації, залишається ще досить багато так званих „білих плям” у дослідженні голодомору 1932-1933 рр., одна із яких увійшла в історію України під назвою „голодних бунтів” і потребує комплексного наукового обґрунтування.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі теоретичного і науково-історичного аналізу праць учених, архівних документів створити комплексну, науково та джерельно обґрунтовану картину „голодних бунтів” 30-х рр. ХХ ст.

Відповідно для досягнення мети поставлено такі наукові **завдання**:

– охарактеризувати особливості „голодних селянських виступів” і сутність „чорнодошкових сіл”;

– дати політико-правову оцінку народним виступам 30-х років ХХ століття і назвати малодосліджені аспекти „голодних бунтів”, обґрунтувавши рекомендації для їх подальшого конструктивного аналізу.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вітчизняні і зарубіжні дослідники неодноразово зверталися до наукового аналізу голоду 30-х рр. ХХ ст. Так, проблемі українського голодомору 1932-1933 рр. повністю або частково присвячено праці вчених: В. Василенка [15], С. Кульчицького [18; 19], В. Марочка [16; 20] та ін.

Серед останніх ґрунтовних досліджень варто відзначити працю вітчизняного автора В. Василенка „Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка”, де доводиться штучна основа для створення голоду в УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка), а сам голодомор у контексті правових норм міжнародних нормативних актів кваліфікується як геноцид [15].

У колективній роботі О. Веселової, В. Марочка, О. Мовчан „Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу” проводиться науковий аналіз голоду 20-х, 30-х, 40-х рр. ХХ ст., публікуються архівні мате-

ріали та спогади очевидців, один із розділів присвячений голодомору 30-х років ХХ століття, а його науковий аналіз проводиться на основі архівних та опублікованих документів, спогадів і свідчень очевидців, яким вдалося пережити ті трагічні події [16].

Відомий дослідник голодомору С. Кульчицький у своїй праці „Український Голодомор 1932-1933 гг.: інтерпретація фактів” підтримує наукову теорію геноциду українців у 1932-1933 рр., для підтвердження чого наводить свідчення очевидців та документальні матеріали [19].

Публіцист і правозахисник Євген Захаров у статті „Правова кваліфікація Голодомору 1932-1933 років в Україні та на Кубані як злочин проти людяності та як геноциду” аналізує події 1930-1933 років та виокремлює у їхньому контексті причини голодомору в означених регіонах, розглядає явище масової смертності українців у період із січня по жовтень 1932 року як злочин проти людства, викликаний діяльністю керівництва СРСР, кваліфікує загибель жителів України та Кубані як протиправне діяння за міжнародними нормативними актами, окреслює перспективи подальших досліджень з правової кваліфікації голодомору 1932-1933 років [17].

Статтю американського дослідника, професора Національного університету „Києво-Могилянська академія” Джеймса Мейса „Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.)” розглядаємо як спробу дослідити політичні причини українського голоду 1932-1933 рр. в УСРР у контексті подій, які відбувалися у СРСР [21].

Проаналізовані праці останніх років, хоча і присвячені голодомору 30-х років ХХ століття, а не „голодним бунтам”, дозволяють розмістити досліджувані селянські виступи у контексті загальнодержавних політичних і соціально-економічних подій та об’єктивно, правильно і якомога повніше дослідити обрану наукову проблематику, безпосередньо пов’язану із українським геноцидом. Вивчення комплексу джерел з проблеми дослідження приводить до висновку: для того, щоб з’ясувати, чому у 1932 р. в УСРР голодні селянські виступи мали місце в україн-

ській історії, необхідно у першу чергу розглянути причини появи цього явища, попередньо розподіливши їх на соціально-економічні та політичні.

Досить важливим для наукового аналізу „голодних бунтів” є збірник документів „Оріхівська справа. 1932: Документи і матеріали”, виданий у місті Дніпропетровськ співробітниками Державного архіву Запорізької області під загальною редакцією Віктора Ткаченка, де зібрано архівні матеріали, що розкривають події 1932 р. в Оріхівському районі Запорізької області [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Сучасні українські і зарубіжні історики (В. Василенко [15], С. Кульчицький [18; 19], В. Марочко [20], Дж. Мейс [21] та ін.) також виявляють науковий інтерес до проблеми українського голодомору, проте сьогодні не знаходимо комплексних праць, які б досліджували селянські виступи 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. З низки причин „голодних бунтів” 30-х рр. ХХ ст., що мали соціальний характер, доцільно виокремити нестачу кваліфікованих кадрів у сфері сільського господарства, адже, як справедливо зазначає І. Е. Щедрина, у тих колгоспах, де працювали освічені фахівці, виконання державного законодавства у сфері сільського господарства відбувалося грамотно, а робота селян на всіх етапах в умовах так званої „конвейерної системи” проходила на високому організаційному рівні. В основу „конвейерної системи” було покладено поділ жнив (збору урожаю) на такі етапи: косовиця, скиртування, обмолот і вивіз зерна [23, с. 72]. У тих колгоспних господарствах, де було актуальним питання нестачі кваліфікованих працівників, насамперед управлінців у сфері сільського господарства, робота селян була незлагодженою, а етапи збору урожаю у зв’язку із практикою „конвейерної системи” проводилися досить хаотично і з великими втратами зернових культур, насамперед пшениці. З цього приводу український дослідник С. Кульчицький у статті „Криза колгоспного ладу” зазначає: «14 серпня. Дніпропетровська область. „Хліба, пов’язаного у снопи, мало. Величезна більшість лежить у полі в валках. Вітер термосить їх, розносить по полю. В ряді районів зернові мокнуть і проростають. Заскиртовано в області 20 відсотків від скошеного. Складають сирий, не просушений хліб. Зерно пріє, горить, псується» [18, с. 21]. У результаті такої аграрної політики (а саме в умовах зберігання зерна в полі) з’являється велика кількість гризунів. Що призвело до втрати величезної кількості урожаю. Таким чином, можна припустити: за умов неврожаю у 1932 році некваліфіковані кадри, що працювали у сфері сільського господарства, не змогли належним чином організувати збір зернових культур відповідно до вимог „конвейерної системи”, що призвело до втрати і

без того низького урожаю пшениці та викликало масове народне невдоволення, яке проявлялося у стихійних селянських саботажах хлібозаготівель.

У низці економічних причин виокремлюємо завищений план хлібозаготівель для УСРР та „викачування” продуктів харчування від аграрного населення. Так, у одній зі своїх статей Дж. Мейс говорить про вилучення хлібних запасів та сільськогосподарської продукції в українських селян як про політичну причину голодомору 1932-1933 рр. в УСРР [21]. Тому стосовно 1932 р. хлібозаготівлі вже виступають як економічний рушій „голодних бунтів”. Варто зауважити, що радянська влада не припинила виконання хлібозаготівельних планів навіть тоді, коли голод набував уже масових масштабів. Як стверджують українські дослідники О. Веселова, В. Марочко та О. Мовчан, у період голодомору, особливо у 1932 р., коли в УСРР був малий збір зернових культур, радянська влада вилучила у населення 52% урожаю [20, с. 84], а партійна номенклатура продовжувала вимагати від місцевих органів використання різних репресивних заходів щодо селян-порушників [16, с. 85]. Справедливо зауважити, що здача сільськими жителями хліба та інших продуктів проводилася на безоплатній основі, а отже, вони віддавали частину урожаю, у відповідності до вимог плану і встановлених державою норм, по суті, задарма, що викликало масові прояви незадоволення і стихійні саботажі з боку сільськогосподарських робітників. Таким чином, можна зробити висновок: не дивлячись на те, що голодомор у 1932 р. в УСРР набирав дедалі більших обертів, вимоги хлібозаготівельних планів не були жодним чином переглянуті на користь селян, а для ефективного „викачування” хліба і решти продуктів харчування застосовувалися репресії, тож такі дії радянської влади стали провідною економічною причиною виникнення і розвитку „голодних бунтів”.

Черговим чинником, що викликав зростання народного невдоволення, яке згодом переросло у масові саботажі була діяльність системи торгзину (різновид державної торгівлі, що передбачала придбання продуктів харчування та у деяких випадках промислових товарів в обмін на ювелірні вироби) в умовах українського голодомору 1932-1933 рр. Суть торгзину полягала у купівлі селянами вилученого у них хліба в обмін на дорожчі вироби, які вони мали. Ось що зазначає відомий український дослідник Василь Марочко із цього приводу у одній зі своїх публікацій: „Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців цього ганебного для нормальних країн дійства. Селяни здавали золото виключно в обмін на борошно та крупу, а продовольчі товари сягали 91 – 94 % товарообороту торгзінівської

системи магазинів” [20, с. 101]. Таким чином, ми бачимо, що під час голодомору у 1932 р. в українських селян було вилучено хліб та інші продукти харчування та змушено населення викупляти їх через „торгзін”, що у свою чергу посилювало масове народне невдоволення.

Отже, зробимо такий висновок: „голодні бунти” виникали стихійно і масово під впливом комплексу соціальних та економічних чинників. У 1932 році був неврожай пшениці, а некваліфіковані кадри не захотіли належним чином організувати роботу колгоспників в умовах „конвейерної системи” збору урожаю, що дозволяє нам стверджувати про наявність ще і психологічного чинника, окрім соціально-економічних та політичних причин масових народних виступів. На безоплатній основі у рамках хлібозаготівельних кампаній у селян було вилучено великі запаси хліба та інших продуктів харчування. Через систему державної торгівлі „торгзін” радянська влада відбирала у селян переважно вироби із дорогоцінних металів (золота, срібла), подеколи діамантів, у обмін на відібрану у сільських жителів продукцію. Усі ці заходи з метою ефективного їх виконання підкріплювалися застосуванням репресивно-каральних методів щодо селян, але у відповідь народне невдоволення зростало, згодом переростаючи у так звані „голодні бунти”.

Не менш важливе, ніж соціальні та економічні події, значення для дослідження причин появи та розвитку „голодних бунтів” у 1932 р. в Оріхівському районі Запорізького краю має політика радянської влади означеного періоду в УСРР у сфері сільського господарства.

Так, першим серед ряду політичних чинників ми вирішили проаналізувати діяльність надзвичайної комісії з вивозу хліба. Роботою хлібозаготівельних комісій в УСРР керував В. Молотов, а їх поява припадає на жовтень 1932 р. [16, с. 82], якраз, коли голод починає набирати оберті. Ці комісії унеможлилювали отримання селянами хліба за відпрацьовані трудові, оскільки метою їх діяльності було вилучення не лише запасів наявної у населення пшениці, але і зерна, що призначалося для посіву наступного року, а вивіз сільськогосподарських продуктів мав здійснюватися будь-якою ціною, навіть у тих місцевостях, де уже розпочинався голод. Так, відповідно до змісту постанови ЦВК КП(б)У і постанови РНК УСРР від 18 жовтня 1932 р., з однаковими назвами – „Про заходи для посилення хлібозаготівель” – передбачалося повернення так званого незаконно розданого хліба, уведення натуральних штрафів для селян-колгоспників і одноосібних господарів, що мали борги у виконанні хлібозаготівельних планів та вилучення за наявну заборгованість хлібозаготівель усіх створених у колгоспах натуральних фондів, а посівний фонд міг бути вилучений лише за санкцією облвиконкому [23, с. 73]. У відповідь на таку

політику радянської влади невдоволення українських колгоспників і подекуди керівництва колгоспів невпинно зростало, що проявлялося у масових стихійних саботажах хлібозаготівельних кампаній та інших сільськогосподарських робіт. Справедливим є твердження, що діяльність надзвичайних комісій регулювалася партійно-державним керівництвом, тобто рішення про вивіз хліба та іншої сільськогосподарської продукції з українського села приймалося не особисто членами чи регіональними керівниками надзвичайних комісій. Крім того, як зазначає український правознавець, голова правління Української гельсінської спілки захисту прав людини Є. Захаров у своїй статті „Правова кваліфікація Голодомору 1932-1933 років в Україні та на Кубані як злочин проти людяності та як геноциду”, за ініціативи В. Молотова було ухвалено директиву ЦК КП(б)У, що передбачала посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції, а на радянські суди покладалася обов’язок розглядати справи, що стосувалися хлібозаготівельних кампаній поза чергою і на виїзних сесіях із застосуванням судових репресій [17, с. 12]. Посилення методів покарання рекомендується і у „Листі ЦК КП(б)У до обкомів, міськкомів та райкомів з вимогами посилити репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель” [13, с. 80-81]. При цьому надзвичайними комісіями в УСРР було уведено так званий „блокадний стан”, що характеризувався заборонаю ввозу і вивозу продовольства [23, с. 74]. Вартим уваги є і той факт, що селяни не могли і самі виїздити до міста, оскільки діяла відповідна владна заборона. Таким чином, можна зробити висновок, що головним результатом діяльності надзвичайних комісій був вивіз хліба та іншої сільськогосподарської продукції в уже голодуючих українських селян, а діяльність цих комісій регулювалася безпосередньо вищим партійно-державним керівництвом. Для досягнення більш швидких і ефективних поставок продуктів харчування з УСРР В. Молотов зніщював узаконення репресивно-каральних методів боротьби із протестуючими колгоспниками та місцевим керівництвом. Усі ці складові роботи надзвичайних комісій у свою чергу стали одним із каталізаторів появи та поширення масових стихійних народних саботажів.

Наступною причиною виникнення „голодних бунтів” була Постанова ЦВК та РНК СРСР „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 р., яка у народі отримала назву „Закон про п’ять колосків”. Ось що зазначається у ній з приводу покарань селян за розкрадання колгоспного та іншого державного майна: „Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты – расстрел с кон-

фискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией имущества. ... Не применяют амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении грузов на транспорте” [14, с. 60]. Отже, ми бачимо, що суть цього нормативного акту зводилася до легалізації застосування репресивно-каральних методів боротьби із непокою селян, що хотіли повернути у надзвичайних комісій хліб, насінневе зерно та продукти харчування, намагаючись вижити хоч якимось способом. Таким чином, в умовах вилучення в українських селян хліба та інших продуктів харчування населення залишалося без жодних засобів на існування, що змушувало людей красти у державних господарствах сільськогосподарські продукти аби вижити і сприяло зростанню народного невдоволення, яке переростало у стихійні саботажі.

Практика репресій щодо селян з боку радянської влади як метод покарання протестуючого населення і місцевого керівництва стала масовою. Так, до обкомів, міськвиконкомів, райкомів було розіслано листи ЦК КП(б)У, де вимагалось проводити судовий розгляд справ, що стосувалися хлібозаготівель в УСРР, у позачерговому порядку, переважно виїзними сесіями на місці та із застосуванням суворох репресивних заходів, враховуючи приналежність підсудного до тої чи іншої соціальної групи, особливо жорстко караючи спекулянтів та перекупщиків [13, с. 81]. Зокрема, у повідомленні Дніпропетровського обкому партії ЦК КП(б)У зазначалося, що у процесі хлібозаготівельної кампанії було виявлено факти приховування, розкрадання зерна і застосовано репресивні методи покарання щодо тих осіб, які підозрювалися у саботажі [3, с. 117-118]. У „Інструкції Верховного Суду та ОДПУ СРСР щодо механізму застосування репресій за постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 року” (від 22 вересня 1932 р.) проводилася класифікація злочинів, які підпадали під дію „Закону про п'ять колосків” (від 7 серпня 1932 р.) та обґрунтовувалися категорії розкрадачів державного майна і ті покарання, які потрібно до них застосувати, тлумачилася реалізація на практиці декрету ЦВК і РНК (від 7 серпня 1932 р.) та визначалися терміни ведення слідства у справах про розкрадання [4, с. 65-68]. Таким чином, ми можемо зробити висновок: практика репресій в УСРР у 1932 р. була оформлена на законодавчому рівні, у селян відбирали останні запаси провіанту, прирікаючи їх на голодну смерть, а за небажання віддавати хліб та іншу сільськогосподарську продукцію карали різними репресивними заходами, починаючи від штрафу і завершуючи смертною карою, що викликало масове обурення населення.

Отже, нестача кваліфікованих кадрів у сільському господарстві, завищені вимоги хлібо-

заготівель для УСРР, практика „конвейерної системи” і державна торгівля „торгзін” призвели українське селянство до зубожіння, позбавили продуктів харчування, прирікши на голодну смерть і каталізували стихійні прояви масового народного невдоволення. Діяльність надзвичайної комісії мала на меті вивіз хліба та решти запасів сільськогосподарських продуктів з УСРР за будь-яку ціну. В умовах неврожаю українські селяни не могли поїхати до міста, де вони змогли б придбати собі продукти харчування і вижити в умовах неврожаю 1932 року. „Закон про п'ять колосків”, який ніби то охороняв державне майно від розкрадання, насправді був одним із важелів у руках радянської влади для винищення українського селянства, оскільки узаконював репресивні методи покарання приреченого і помираючого від голоду населення, починаючи від штрафів та заборони застосування амністії для „правопорушників” і завершуючи смертною карою. Репресії, яким вище партійне керівництво наказало піддавати ні в чому не винних людей, що хотіли врятуватися від голодної смерті, як і решта проаналізованих причин, викликали в середовищі українських селян хвилю невдоволення, що дуже швидко переростала у стихійні масові саботажі та стала однією з причин „голодних бунтів”.

Події політичного та соціально-економічного життя українського селянства, а особливо – суспільне невдоволення, не були великою таємницею для радянських спецслужб чи інших владних органів, про що свідчать тексти різних донесень і повідомлень.

Так, для прикладу можна розглянути дані про настрої селян сучасної Запорізької області, де наголошується, що причиною прояву масового незадоволення та самовільного захоплення запасів пшениці були неврожай та недостатня кількість хліба у низці районів означеного регіону. Ось що із цього приводу зазначається у „Повідомленні інформаційного бюлетеня Запорізького окружного комітету КП(б)У. Про незадоволення селян”, вміщеному у збірнику документів „Оріхівська справа. 1932: Документи і матеріали”, „...в Крентальській сільраді (Василівський район) натовп в кількості 45 чоловік, утворивши волинку, вимагав негайної видачі зерна поверх норми з посівного фонду. Коли йому сільрадою було відмовлено, – останній улаштував збори й надіслав до РВК своїх вповноважених з вимогою додаткової видачі борошна, в противному разі загрожував забрати хліб самовільно. Не одержавши від РВК протягом 5 днів жаданого борошна – 30/VI – за ініціативою 3-х середняків, – вдруге самовільно було скликано зібрання, за постановою якого з лавки ЕПО самовільно було взято 119 пудів 20 фунтів пшениці” [6, с. 25].

Про зникнення зерна, факти його розкрадання, переховування, повідомлялося у місцевій

та всесоюзній пресі, прикладом чого є відомості наступного змісту, опубліковані у газеті „Вісті”: „У Оріхівському районі по 23 колгоспах із засівного фонду десь зникло 3.025 ц. зерна. В цьому ж районі кілька колгоспів посіяли на 2.816 ц. більше, ніж засипано посів. матеріалу. ...Більшість районних організацій області не спромоглися зламати цей куркульський саботаж у хлібозаготівлях” [5, с. 85]. Радянська влада не додавала хліба на відпрацьовані трудодні селянам, відбираючи через надзвичайні комісії майже всі продукти харчування у колгоспників. Народне невдоволення виникло стихійно і набувало масового характеру, оскільки у саботажах брали участь не поодинокі селяни, а цілі населені пункти, місцеве керівництво. З метою припинення масового розкрадання та приховування пшениці та інших продуктів харчування, залякування населення та місцевих керівників, які підтримували колгоспників, вище партійне керівництво публікувало інформаційні відомості про факти розслідування справ із прикладами вироків, покарань, що мало превентивний характер. Отже, можна зробити висновок, що радянська влада вживала усіх можливих заходів для повного підкорення голодуючого, але бунтуючого українського селянства.

Після публікації документів Державним архівом Запорізької області стали відомими подробиці так званої „Оріхівської справи” та причини і особливості проходження голодних селянських виступів досліджуваного нами регіону. Вона відбувалася у 1932 році, у час, коли голод в УСРР набував масових масштабів, і стосувалася слідства у справі саботажників хлібозаготівельної кампанії, яка проходила в Оріхівському районі Дніпропетровської області, куди у 1932-1939 роках входила сучасна Запорізька область разом із усіма своїми районами. Відомо, що було заарештовано колишнього голову Райколгосп-союзу Пригоду. У результаті слідства встановлено, що місцеве керівництво радило головам колгоспів не виконувати районні плани хлібозаготівель. Обласне партійне керівництво було зняте із посад, але проти них порушувалися кримінальні справи і призначалося найсуворіше покарання [10, с. 96-99; 11, с. 93]. У листі начальника таємно-політичного відділу Державного політичного управління (ТПУ ДПУ) УРСР Ю. Кривця до голови ДПУ УСРР С. Реденса з приводу саботажів хлібозаготівель зазначається, що місцеві агрономи створили фальшиві звіти про урожайність, а районне керівництво рекомендувало придушувати саботажі та народні бунти проти радянської влади, що мали на меті приховати урожай [12, с. 92]. Таким чином, можна зробити висновок: селяни приречені на голодну смерть в умовах неврожаю, вимушені були красти, приховувати зерно та решту продуктів харчування, виступали

проти радянської влади, у чому їх підтримувало і районне керівництво.

У Оріхівському районі Запорізького краю проти політики хлібозаготівель в українському селі виступали і місцеві партійні чиновники. Так, у „Постанові Президії Дніпропетровського обласного виконавчого комітету про занесення на „чорну дошку” сіл і колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, і вилучення товарів з крамниць цих населених пунктів” наголошується на тому, що керівництво Оріхівського району організувало саботаж хлібозаготівель, за що чиновників рекомендується виключити із партії [7, с. 126], а у „Постанові Дніпропетровського обласного прокурора про притягнення до кримінальної відповідальності колишніх керівників Оріхівського району” наказується притягти до кримінальної відповідальності колишнє керівництво району, заарештувати підозрюваних, оголосити про це у пресі та провести слідство упродовж п'яти днів [8, с. 128]. Проте організаторами саботажу хлібозаготівель радянська влада визнавала куркульські та антирадянські елементи, до яких належали господарі-одноосібники, всі, хто не погоджувався із аграрною політикою комуністів в українському селі. Підтвердженням цьому є „Директива ЦК КП(б)У секретарям обкомів партії про вжиття заходів проти куркульських і антирадянських елементів – організаторів саботажу хлібозаготівель”, де наголошується на висиланні, арешті, застосуванні найсуворіших покарань та ізоляції, оприлюдненні даних розслідувань у пресі [2, с. 128-129]. Усіх бунтівників, навіть партійне керівництво, піддавали жорстким покаранням, серед яких популярними були репресії [3, с. 117-118]. Отже, в умовах постійних репресій з боку держави, селянство та місцеве керівництво вимушені були переховувати, викрадати та самовільно вилучати запаси сільськогосподарської продукції у колгоспних господарствах, об'єднуватися у групи та масово проявляти своє невдоволення, що перетворилося на „голодні бунти”.

Отже, підсумуємо: українське сільське населення вимушене голодувати в умовах неврожаю та завищених для УСРР вимог хлібозаготівель, що викликало масове народне обурення, погрози з боку колгоспників щодо самовільного вилучення хліба та стихійні саботажі, які підтримувало місцеве партійне керівництво. Головною особливістю оріхівських народних виступів було те, що населення використовувало метод погроз, але відбувалися такі саботажі без зброї та пролиття людської крові. „Голодні бунти” каралися найжорсткішими вироями, а їх учасники не підлягали амністії.

Як альтернативний метод колективного покарання у боротьбі із масовим селянським спротивом та невиконанням завищених вимог

хлібозаготівельних планів радянська влада почала використовувати так звані „чорні дошки”.

Як зауважив український публіцист і правозахисник С. Захаров у своїй статті „Правова кваліфікація Голодомору 1932-1933 років в Україні та на Кубані як злочин проти людяності та як геноциду”, термін „чорні дошки” уперше вживається у щоденнику Лазаря Кагановича під час його поїздки на Кубань [17, с. 13].

Український дослідник Г. Папакін наголошує на тому, що поняття „чорні дошки” починає зустрічатися принаймні із 1920 року [22].

Як справедливо зазначає відомий український дослідник В. Марочко, цей термін і явище уперше з’являється у січні-лютому 1928 р. і включають у себе систему примусових заходів та соціальної ізоляції, що мали на меті ліквідувати прояви опору хлібозаготівельним кампаніям, а також вилучалися усі промислові товари із крамниць таких населених пунктів [16, с. 87].

Так, у „Постанові Президії Дніпропетровського обласного виконавчого комітету про занесення на „чорну дошку” сіл і колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, і вилучення з крамниць цих населених пунктів” подається перелік колгоспних господарств, які рекомендується занести до так званих „чорних дошок”, оскільки „... Ці села і колгоспи під впливом контрреволюційних глитайських елементів настирливо саботують і не виконують свого зобов’язання з хлібоздавання перед робітничим класом та Червоною армією. У зв’язку з цим припинити відвантаження і продаж будь-якого краму до того часу, доки колгоспники й одноосібні селяни цих сіл не почнуть чесно, сумлінно виконувати плани хлібозаготівель” [9, с. 84]. Отже, бачимо, що радянська влада усіляко намагалася придушити прояви масового народного невдоволення, про що говорить ціла низка „чорнодошкових” сіл, але кількість народних бунтів тільки невпинно зростала.

У документі „Господарства Оріхівського району, занесені на „чорну дошку” наприкінці 1932 – на початку 1933 років” подається перелік населених пунктів, які були включені до цих чорних списків станом на початок 1933 року [1, с.162-163].

Як зазначається у колективній праці українських дослідників О. Веселової, В. Марочка та О. Мовчан „Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу” наголошується на тому, що до переліку „чорних дошок” заносилися саме українські села [9, с.84]. Для підтвердження автори наводять дані перепису населення 1926 року в УСРР. (Варто зауважити, що у період досліджуваних нами „голодних бунтів”, у Запорізькому краї також проживала переважна більшість українського населення, яке радянська влада або зрусифікувала, або винищила).

А ось інший український дослідник Г. Папакін наголошує на тому, що у села, які не виконували планів хлібозаготівель, направлялися каральні загони, а також звідти бралися заручники і до крамниць не завозили промислових товарів [22].

Варто зауважити, що систему „чорних дошок” радянська влада використовувала у комплексі з іншими репресивними методами придушення народного опору хлібозаготівля. Зокрема, сюди входили наступні покарання: призупинення постачання товарів, заборона кооперативної і державної торгівлі у селах, вивіз із крамниць продуктів, скасування колгоспної торгівлі для колгоспних та одноосібних селян, повернення кредитів та фінансових зобов’язань, проведення політичної чистки серед «колгоспного активу та виявлення „саботажників”» [20, с. 88].

Рішення про занесення того чи іншого населеного пункту, а інколи і всього району, приймалися облвиконкомама, а обком партії доводив ЦК партії до відома про виконання директив із рекомендаціями до включення поселень до „чорних дошок” [там само].

Таким чином, не дивлячись на драконівські заходи, результати хлібозаготівель залишалися незадовільними. Занесення того чи іншого населеного пункту до переліку чорнодошкових означало цілковиту загибель населення, що там проживало, оскільки надзвичайні комісії забирали хліб та інші продукти харчування, діяла заборона завозу промислових товарів до крамниць таких сіл та ввозу і вивозу сільськогосподарської продукції селянами, оскільки їм не дозволялося виїздити до міста за жодних обставин.

Отже, підсумуємо: головними особливостями народного обурення було те, що „голодні бунти” в Оріхівському районі сучасної Запорізької області відбувалися масово, виникали стихійно і проходили мирним, беззбройним, шляхом із застосуванням погроз, розкраданням та переховуванням пшениці й іншого провіанту. У якості покарання непокірного українського селянства, що проживало на досліджуваній нами території, радянська влада використовувала так звані „чорні дошки”, до яких заносила колгоспні господарства, що не виконували завищених вимог хлібозаготівельних планів, прирікаючи населення на голодну смерть.

Ми спробували проаналізувати соціально-економічні та політичні причини голодних селянських виступів у Оріхівському районі Запорізького краю, охарактеризувавши їх особливості та суть чорнодошкових сіл, але у науковій літературі не знайшли належної кваліфікації даних подій.

Під час наукового аналізу джерел, проведеного нами у рамках проблеми дослідження, було зроблено наступний висновок: для визначення правильної правової класифікації подій,

що в історіографії отримали назву „голодні бунти”, необхідно з’ясувати сутність самого терміну „бунт”. Так, серед численних визначень у довідковій літературі можна віднайти тлумачення цього поняття як масової незгоди і несприйняття народом існуючого державного порядку, режиму правління, що виражається у фізичній і, як правило, у кровопролитній формі [24]. Але, крім того, у довідкових та енциклопедичних виданнях виокремлюється і термін „громадянський” або „ненасильницький бунт”, що включає у себе заперечення існуючого політичного режиму, а також масові сутички, демонстрації та відмову від економічної і політичної співпраці [24].

Таким чином, виходячи із проаналізованих матеріалів „Оріхівської справи” Запорізького краю та вибірки понять, дібраних нами із довідково-енциклопедичних видань, можна зробити висновок, що масові народні виступи 1932 р. у досліджуваному нами регіоні є „громадянським бунтом”, оскільки: їхній появі сприяли соціально-економічні та політичні причини (нестача кваліфікованих кадрів у сфері сільського господарства, завищений план хлібозаготівель для УСРР та викачування продуктів харчування в селян, діяльність системи державної торгівлі торгівлі, робота надзвичайної комісії з вивозу хліба на чолі з В.Молотовим, затвердження „Закону про п’ять колосків”, широка практика застосування репресивно-каральних методів з боку радянської влади щодо бунтуючих селян); невиконання українськими селянами в Оріхівському районі сучасної Запорізької області завищених планів хлібозаготівельних кампаній в умовах неврожаю зернових культур та м’ясозаготівельного і низки інших державних податків в УСРР було мирним протестом населення проти існуючого державного режиму; факт надання підтримки актам селянської непокорі в більшості колгоспів району з боку місцевого партійного керівництва свідчить про масовий

характер народних виступів та наявність соціального підґрунтя „голодних бунтів”; виступи колгоспників виникали масово та розпочиналися стихійно; не дивлячись на масовий характер, селянські виступи не мали єдиного керівного центру, єдиного ватажка, який би керував їхніми діями, спрямованими проти аграрної політики радянської влади; про мирний характер селянських виступів свідчать численні звернення сільських жителів із заявами до представників радянської влади, не погоджуючись із своїми засланнями як членів родин господарів-одноосібників, тобто „куркулів”. Прикладом є „Заява селянина Й. Й. Безпалька до ВУЦВКУ проти рішення Оріхівської селищної ради про його висилку на Соловки як сина куркуля”, де, зокрема, наголошується на тому, що даний громадянин до революції 1917 року був неповнолітнім та не розумів суті експлуатації робітників його батьком-куркулем [25, с. 38]. Це у свою чергу дає нам можливість стверджувати, що українське населення було налаштовано на демократичний лад правління в державі і всіляко протестувало проти авторитаризму радянської влади мирними методами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У статті наведено теоретичне узагальнення і нове розв’язання проблеми голодних селянських бунтів. Аналіз цієї наукової проблеми дав можливість сформулювати відповідні висновки.

Серед перспектив подальшого дослідження обрано наступні: аналіз архівних матеріалів, що стосуються масових народних саботажів у період голодомору 30-х років ХХ століття в центральних, східних та південних областях сучасної України, визначення їх особливостей, чорнодошкової системи покарань сіл та репресивних методів покарань бунтівників, поява нових видів злочинів у матеріалах розслідувань та судових справ.

1. Господарства Оріхівського району занесені на „чорну дошку” наприкінці 1932 – на початку 1933 років // Оріхівська справа. 1932.: Документи і матеріали / Упорядник, автор вступної статті, приміток, списку скорочень, іменного та географічного покажчиків Віктор Ткаченко; Запорізьке відділення Інституту історії України НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення; Державний архів Запорізької області, Міжнародна громадська організація „Інститут україністики”. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 162-163.
2. Директива ЦК КП(б)У секретарям обкомів партії про вжиття заходів проти куркульських і антирадянських елементів – організаторів саботажу хлібозаготівель // Оріхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 128 - 130.
3. Із повідомлення Дніпропетровського обкому партії ЦК КП(б)У про труднощі з виконанням плану хлібозаготівель в області та репресії проти тих осіб, які підозрювалися у його саботажі // Оріхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 117 – 118.
4. Інструкція Верховного суду та ОДПУ СРСР щодо механізму застосування репресій за постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 року // Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 65 – 69.
5. Інформація газети „Вісті” про зникнення зерна в Оріхівському районі // Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 85 - 86.

6. З повідомлення інформаційного бюлетеня Запорізького окружного комітету КП(б)У про незадоволення серед селян // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 25 - 27.
7. З постанови Дніпропетровського обласного виконавчого комітету про занесення на «чорну дошку» сіл і колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, і вилучення товарів з крамниць цих населених пунктів // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 126.
8. З постанови Дніпропетровського обласного прокурора про притягнення до кримінальної відповідальності колишніх керівників Орхівського району // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 126 - 128.
9. З Постанови Президії Дніпропетровського обласного виконавчого комітету про занесення на «чорну дошку» сіл і колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, і вилучення товарів із крамниць цих населених пунктів // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 83 - 85.
10. Копії матеріалів слідства по справі саботажників хлібозаготівель в Орхівському районі, направлені головою ДПУ С. Реденсом у таємний відділ ЦК ВКП (б) // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 96 - 114.
11. Лист голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про розслідування дій керівництва Орхівського району стосовно зриву плану хлібозаготівель колгоспами району // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 93 - 94.
12. Лист голови ТПВ ДПУ УСРР Ю.Кривця голові ДПУ УСРР С.Реденсу щодо саботажу хлібозаготівель керівниками Орхівського району // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 92-93.
13. Лист ЦК КП(б)У до обкомів, міськкомів та райкомів з вимогами посилити репресивні заходи при проведенні хлібозаготівлі // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 80 - 82.
14. Постанова ЦВК та РНК СРСР „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності” // Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – С. 59 - 61.
15. Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: Правова оцінка / В. Василенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 51 с.
16. Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 2008. – С. 274-286 (рекомен. літер.).
17. Захаров Є. Правова кваліфікація Голодомору 1932-1933 років в Україні та на Кубані як злочин проти людськості та як геноциду / Є. Захаров // Критика. – 2008. – Число 10-11. – С. 5 - 14.
18. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. - №5. – С. 5 – 25.
19. Кульчицький С. Украинский Голодомор 1932-1933 гг.: интерпретация фактов / С. Кульчицкий / ИАН Украины, Институт истории Украины. – К.: Институт истории Украины, 2008. – 103 с.
20. Марочко В.І. „Торгзін”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933 рр.) / В. І. Марочко // Український історичний журнал. –2003. – № 3. – С. 90-103.
21. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) / Дж. Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С.34-48.
22. Папакін Г. „Чорні дошки” як обличчя Голодомору 1932-1933 років / Г. Папакін [Електронний ресурс] // [Режим доступу] http://history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_
23. Щедрина І. Е. Історія України. 10-11 класи / І. Е. Щедрина. – Х.: Країна мрій, 2002. – 172 с.
24. Бунт [Електронний ресурс] // [Режим доступу] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C1%F3%ED%F2>
25. Орхівська справа. 1932: Документи і матеріали / Упорядник, автор вступної статті, приміток, списку скорочень, іменного та географічного покажчиків Віктор Ткаченко. Запорізьке відділення Інституту історії України НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України — Запорізьке відділення; Державний архів Запорізької області, Міжнародна громадська організація „Інститут україністики”. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – 312 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу] http://history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_

РЕЗЮМЕ

"ГОЛОДНЫЕ БУНТЫ" 1932 г. В УССР: ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАУЧНОГО АНАЛИЗА МАТЕРИАЛОВ "ОРЕХОВСКОГО ДЕЛА" ЗАПОРОВСКОГО КРАЯ

Скоряк А. Г. (Київ)

Автор пытается проанализировать причины, сущность, ход, особенности так называемых "голодных бунтов", дав им политико-правовую оценку. Она доказывает, что народные выступления во время голодомора 1932-1933 годов действительно имели место в украинской истории, возникали стихийно и по всей территории Запорожской области.

Ключевые слова: „голодные бунты”, голодомор, советская власть, СССР, УССР, Запорожье.

SUMMARY

"FOOD RIOTS" IN 1932 IN THE USSR: IN THE LIGHT OF SCIENTIFIC ANALYSIS OF MATERIALS "ORIKHIVSKY CASE" ZAPORIZHZHYA REGION

A. Skoryak (Kyiv)

The author attempts to analyze the causes, nature, course, especially so-called "food riots", giving them the legal and political assessments. She argues that people's performances during the famine of 1932-1933 really took place in Ukrainian history, arose spontaneously, and across the Zaporozhye region.

Key words: „food riots”, starvation, the Soviets, the USSR, USSR, Zaporozhye.

УДК 930 (470+571)

УКРУПНЕННЯ РЕГІОНІВ РФ: ОГЛЯД РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Шатров В. В. (Ужгород)

У цій статті здійснена спроба проаналізувати і систематизувати праці російських науковців присвячені проблемі укрупнення регіонів РФ. Нами було опрацьовано науковий доробок як прихильників так і противників адміністративно-територіальної перебудови Росії, а також тих дослідників, хто намагався зайняти нейтральну позицію. В ході дослідження ми виділили характерні риси російської історіографії цієї проблеми в цілому.

Ключові слова: укрупнення, історіографія, Російська Федерація, суб'єкт федерації, регіон.

Друга половина ХХ століття стала періодом кризи і розпаду федерацій, створених за національним і національно-територіальним принципами. А для Російської Федерації ця проблема стала особливо актуальною у зв'язку з наростанням загрози її подальшого існування внаслідок розпаду СРСР. Однією із спроб подолати цю небезпеку було укрупнення суб'єктів Російської Федерації у 2003-2010 рр., в результаті чого було створено три нових суб'єкти і ще два регіони поглинули свої автономні округи. В принципі, проблема реформування адміністративно-територіального управління є актуальною для будь-якої держави, яка прагне зберегти свою територіальну цілісність. Назрілою вона є і в Україні. Неодноразово піднімалося питання про федералізацію нашої держави і про об'єднання сусідніх областей.

Саме тому ми вирішили зробити огляд російської історіографії проблеми укрупнення регіонів РФ.

У своєму дослідженні ми скористалися працями російських дослідників Є. Алаєва [1], С.С. Артболецького [2], А. Багіна [21], В.В. Бессонової [3], Л. Болтенкової [4], Е. Бухвальда [5],

О.І. Вендіна [2], М. Глигич-Золотаревої [6], Є.Ш. Гонтмахера [2], В. Дадалка [21], М. Діанова [7], Н.В. Зубаревич [8; 9], В. Іванова [10], Н. Ісаєва [11], Д. Колмогорова [12], І.Г. Косікова [13], А.В. Кинєва [14], Є. Потєхіної [15], Л.О. Савінова [19], В. Селиверстова [20], В. Сепчагова [21], В.Р. Філіпова [22], в яких висвітлюються різні аспекти політики укрупнення суб'єктів.

Переважає більшість російських істориків позитивно відноситься до ідеї і політики укрупнення російських регіонів. Наприклад, на думку російського науковця Аласва, наявність 89 суб'єктів федерації порушує закон межі кратності. Згідно з цим законом в складній системі на одну підсистему не може припадати занадто багато інших підсистем, які управляються нею. В інакшому випадку – центр «захлинається» від надлишку інформації і не може прийняти адекватного рішення. В соціально-економічних підсистемах, таких як «держава», «регіон», оптимальне співвідношення між центром і провінціями, на думку автора, становить від 1:20 до 1:25. Основний доказ цього – емпіричний. У світі нараховується 20 федеративних держав. В них середнє співвідношення центр-суб'єкти становить 1:22